

Három nemzedék; Szekfű Széchenyi-portréja*

E tanulmány korlátozott célja, hogy kritikailag megvizsgálja azt a képet, amelyet a 19. századi magyar államférfiről, gróf Széchenyi Istvánról rajzolt a kiváló történész, Szekfű Gyula az először 1920-ban megjelent, majd az ezt követő években több kiadást is megélt *Három nemzedék* című könyvében. A tanulmány nem szándékozik meghatározni Szekfű munkájának egész hatását Magyarország két világháború közötti intellektuális történetére, vagy értékelni Szekfű tudományos, publicisztikai vagy politikai szerepét. E fontos kérdésekre való utalások minimálisak. Ugyancsak nem kívánok lezárt képet adni Széchenyi nyilvános pályafutásának és pszichológiai alkatának egészéről, bármily élesen is vonom kétségbe Szekfű interpretációját és ennek felhasználását a történet-tudomány helyett a politikai ideológia szférájához kapcsolódó célokra.

*E dolgozat rövidített változata az amerikai szlavista-kelet-európai szövetség (AAASS) 1982 októberi, Washingtonban tartott évi közgyűlésen hangzott el a magyar történelem tanulmányozására alakult amerikai szövetség (AASHH) égisze alatt tartott ülésen, melynek elnöki tisztét Ránki György, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese és a bloomingtoni (Indiana, USA) állami egyetem magyar tanszékének vezetője látta el. Az ülés címe „A magyar nemesség a 19. században: kritikai újjáértékelés” volt, s előadókként, ill. kommentátorként Hanák Péter, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, William O. McCagg, az east lansingi (Michigan, USA) és Deák István, a Columbia (New York, USA) egyetem professzorai vettek részt a szerzőn kívül. Az alább közölt vitaelőadás, melynek aktualitását Szekfű Gyula születésének centenáriumára adta meg, angol nyelvű közönségnek szólt, s a magyar művekre való hivatkozás a jegyzetekben minimális. Bővebb bibliográfiai és levéltári utalások *Dénes Iván Zoltán: A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafutása. Budapest, 1976 c. munkájában található, s erre az *East European Quarterly* 1984 júniusi számában megjelent cikk-verzió első jegyzete felhívta a figyelmet. A szerző a denveri (Colorado, USA) egyetem professzora, aki a magyar–amerikai kultúracsere-egyezmény keretén belül 1984 őszén Magyarországon járt. Érdeklődéssel látta, hogy a Szekfűre vonatkozó újabb történeti irodalom több fontos darabja említi a Három nemzedék Széchenyi-ábrázolásának problematikus voltát. Így Gergely András a *Valóság* 1983 januári számában visszanyúl Németh Lászlóhoz, aki a Három nemzedék Széchenyijét „egyoldalú konstrukció”-nak tartotta, s nem hitte, hogy Széchenyi a „vitathatatlan mérce” a 19. század történetének, vagy a magyarság állítólagos bűneinek megítélésére. Ugyane folyóirat augusztusi számában Lackó Miklós rámutat, hogy a polgári-kapitalista fejlődést igénylő reformkori magyar nemesség élén maga Széchenyi járt. Glatz Ferenc bevezetése Szekfű Forradalom után c. művének 1983-as hasonmás kiadásához is megjegyzi, hogy a Három nemzedék Széchenyije „már nem az európai eszmeáramlatok képviselője, hanem éppen fordítva . . .” Az Új Forrás 1984 augusztusi számában közölt recenziójában Nagy Endre Pach Zsigmond Pál és Lackó Miklós nyomán hangsúlyozza, hogy Szekfű későbbi liberális fordulata ellenére sem vonta vissza a Három nemzedéket, majd hozzáfűzi: „amit Szekfű Széchenyi vonásaiból kiemel és koherens képpé formál, az *voltaképpen az ő saját politikai világnézete*”. (Kiemelés az eredetiben.)*

E sorok írója nem lát rejtélyt Szekfű maga deklarálta Három nemzedék és Forradalom után közötti „kontinuitásában” vagy ideológiai jellegű alakválásaiban. Viszont hisz a történetíró felelős-

I.

Amint azt maga a *Három nemzedék* alcíme is mutatja, Szekfű az 1848-as nemzedék forradalmi tevékenységével kezdődő időszakot „egy hanyatló kor történetének” tekintette. Az első kiadás 1920-as előszavában, amely mind a négy későbbi kiadásban is megjelent, az 1867-es kiegyezést, a liberalizmus égisze alatt követő fél évszázadot „a dekadencia szomorú korszakának” jellemezte. A magyar állam életrajzi vázlatának, mely először németül jelent meg 1917-ben, a zárófejezetét idézve Szekfű megállapítja, hogy a kapitalizmus „új hatóerői hirtelen betörve, rohanó munkájukkal a meglevőt sokkal inkább megtámadták, semmint ez állami szociális előrelátás mellett szükséges lett volna”. Szekfű interpretációjában a modern liberalizmus és kapitalizmus a magyar nemzettől idegen erőket képviselnek és szétfeszítették annak társadalmi és gazdasági fejlődését.¹

Még világosabban fogalmazott Szekfű 1921 végén, egy évvel a még szinte a megjelenéskor elfogyott második kiadásához írt bevezetésében. Könyve sikerén felbátorodva, Szekfű visszautasította bírálót, hangsúlyozva, hogy a *Három nemzedék* Széchenyi ama eszméjére épült, mely szerint a magyaroknak, mint nemzeti közösségnek, lelki alkatukban öröklött ősi vétkeik vannak, és ezek a vétkek akadályozták meg őket abban, hogy az európai és a keresztény humanizmus csúcspontjaira jusssanak. Következésképpen, a szerző szerint, Széchenyi a magyar politika jövőbeni céljának eme ősi vétkek kiirtását tekintette azok dédelgetése helyett. Szekfű nézete szerint azonban Széchenyi az 1840-es években kizorult a magyar politikai életből és helyébe az első liberális nemzedék, Kossuth nemzedéke lépett. Ez jelezte a hanyatlás kezdetét, mivel az, hogy a liberalizmus detronizálta Széchenyit a magyar szívekben azt jelentette, hogy a nemzeti vétkek erőre kaptak és összezúzták a magyarok nemzeti egyéniségét.²

Tehát „Széchenyi ősi vétkek tételén nyugvó elmélete”, melynek a könyv csaknem negyedét szentelte és amelyhez vissza-visszatérnek a hivatkozások a tanulmány fennmaradó részében, döntő a szekfűi értelmezés értékelésénél. Valóban Széchenyinek ez az állítólagos elmélete és kizárólag konzervatívnak minősített reformtevékenységének abbahagyása volt az, amit Szekfű felhasználta a magyar liberalizmus, kapitalizmus, a városi civilizáció, a radikalizmus, a szocializmus és kommunizmus, valamint a nem asszimilált zsidók elleni támadásának az igazolására. A *Három nemzedék* polemikus hangja tovább élesedett a második kiadás Bevezetőjében, amely a zsidókon kívül Petőfi Sándort, Kossuth Lajost, Szemere Bertalant, Eötvös Józsefet, Bajza Józsefet, Andrássy Gyulát, Tisza Kálmánt és Szilágyi Dezsőt is úgy értékelte, mint akik „nem nagy férfiak, hanem bacilusok, a liberális szétbomlás betegségének bacilusai”.³ Hasonlóképpen a zsidókat „kapitalista népnek” jellemezte, míg a magyart „határozottan az anti-kapitalista” népek közé sorolja.⁴ „A materialisztikussá vált gondol-

ságában. Megkockáztatja azt a véleményt is, hogy a Három nemzedék visszautasításának problémája elválaszthatatlan a mű kiindulópontjaként tudatosan választott Széchenyi interpretáció radikális revíziójától. Ilyen revízió azonban a hivatásos történész magatartására vonatkozóan vetett volna fel súlyos kérdéseket, s rá Szekfű még kevésbé volt képes, mint a propagandista szerepével való nyílt szembefordulásra. Az idevonatkozó pszichológiai, s a korábbi Rákóczi-vitához visszavezethető háttérteret Glatz Ferenc rajzolta meg kitűnően a Századok 1976-os évfolyamában közölt cikkében, ill. Történetíró és politika c. könyve Szekfűre vonatkozó, VI. fejezetében. A Széchenyi-portré konzervatív „színekkel” való „átfestése” természetesen visszavezethető olyan 19. századi kortársakhoz, mint Török János vagy Kemény Zsigmond.

Mindeme megfontolások alapján a szerző, akinek Széchenyi István pályafutása első ötven évéről szóló munkája *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791–1841* címen 1968-ban jelent meg a princetoni egyetemi kiadónál, úgy gondolta, hogy leghelyesebb, ha 1982-es vitaelőadásának az *East European Quarterly*-ben közölt angol nyelvű szövege alapján változtatás nélkül teszi közzé az általa átnézett magyar verziót.

¹ *Szekfű Gyula: Három nemzedék. 2. kiadás, Bp. 1922. 3–4. A magyar állam életrajza és a Három nemzedék közti „szerves” kapcsolatra l. Dénes i. m. 150–162.*

² *Szekfű: Három nemzedék. 2. kiad., 10–11.*

³ *Ua. 26.*

⁴ *Ua. 32.*

kodást és minden szellemi érdeklődést gúzsbakötő” liberalizmust elutasítva, Szekfű kifejezte egyetértését Werner Sombarttal, aki, véleménye szerint, a kapitalista gazdaságok materialista aspektusait a kapitalizmus szelleméből eredeztette, ez utóbbit pedig faji tulajdonokból, vallástörténeti, morális tényekből és „hasonló anti-materialista okokból” vezette le, hangsúlyozva, hogy saját munkája a német *Geisteswissenschaft* új irányzatát képviseli.⁵

Míg kimutatta nyílt ellenszenvét és féktelen megvetését a szociáldemokraták és Károlyi Mihály vezette 1918 októberi és a Kun Béla kommunista követői által végrehajtott 1919 márciusi forradalmi mozgalmakkal szemben, melyek megkísérelték radikálisan átalakítani Magyarország háború dúlta társadalmát, Szekfű egy újkonzervatív, társadalmilag tudatos és keresztény, elsősorban katolikus reformért szállt síkra, mely a magyar társadalom nemzeti alapú lelki megújulását célozta. Amikor a nemzeti büszkeség a kemény trianoni béke súlya alatt nyögött, kétségbe vonta a nyugati világi gondolkodás és a racionális filozófiai irányok alkalmazhatóságát a magyar történelmi hagyományra, amely – mint ezt újból és újból ismételte – mélyen gyökerezett Európa „keresztény-germán kulturális közösségében”.⁶

Figyelembe véve a *Három nemzedék* eme politikai felhangjait, szerzője tudományos tekintélyét és a művet átható magas színvonalú, kifinomult kultúrájú érvelést, marxista történészek joggal tekintik Szekfűt ama „keresztény-nemzeti” ideológia egyik fontos úttörőjének, amely Horthy Miklós tengernagy két világháború közötti ellenforradalmi rendszerének hivatalos hitvallásává vált. A könyv hatása azokra a kiábrándult értelmiségiekre és középosztálybeliekre, akik megpróbáltak lábra állni az elvesztett háború, a két forradalom hazai zűrzavara és a külföldi megszállás sokkjai után, nagyrészt Szekfű azon óhajának tudható be, hogy ideológiai útmutatót nyújtson azoknak a nemzetileg öntudatos és „történelmi” középrétegeknek, amelyek irányt vesztek és céltalanul ödöngtek a Habsburg Magyarország romjain feltámadó új társadalmi rendben.⁷

Szekfű a katolikus és konzervatív Széchenyi romantizált képét még az ellenforradalom másik hőse, a vasöklű, de protestáns és gazdasági szempontból liberális Tisza István gróf rovására is kiemelte, s a magyar társadalom és különösen a középosztály lelki megújulásának a gondolatát abban látta, ha visszatérnek a keresztény elvekhez, s ennek révén visszanyerhetik a jogot Közép-Európa erkölcsi-politikai vezetésére. A Széchenyi igazi tanításaihoz Szekfű által javallott visszatérés jóval inkább egy morálisan és érzelmileg meghatározott magyar közösség történelmi koncepcióját tételte fel, s nem csupán a biológiai tényezők által predestinált magyar faj fennmaradását, amelynek az író Szabó Dezső, az 1919-es ellenforradalom másik befolyásos propagandistája volt a szószólója.⁸

Szekfű valójában elutasította a biológiai fajiság gondolatát még a *Három nemzedék* liberális és parlamentáris rendszerekkel szembeni kritikájában is. Ezt jelzi implicit módon a zsidó és nem zsidó idegeneknek a magyarságba való szellemi asszimilációja lehetőségének és szükségességének a hangsúlyozásával és explicite a nemzeti szocialista Harmadik Birodalomra és a biológiai fajelméletre vonatkozó bíráló megjegyzéseivel a *Három nemzedék* először 1934-ben megjelent bővített negyedik kiadásában.⁹ Ekkoriban már Szekfű a faji felsőbbrendűségtől fűtött könyörtelen német imperializmus feltámadásán aggódott, amely a közép-európai nemzetek, közöttük a magyar létét veszélyeztette.

A *Három nemzedék* negyedik kiadása egy új, ötödik részt kapcsolt a korábban megjelent szöveghez, de kihagyta a második kiadás diszsonáns Bevezetőjét, s ez tükrözte Szekfű elégedetlenségét a hazai fejleményekkel. Továbbra is hangsúlyozta ugyan, hogy az 1919-es gyászos magyar bolsevik rendszer vezetői túlnyomó részben zsidók voltak, bírálta a Jászi Oszkár által félrevezetett

⁵Ua. 46.

⁶Ua. 4. (az első kiadás előszavában), 55. és 105–108.

⁷Márkus László és Lackó Miklós in Ránki György (szerk.): Magyarország története. 8. köt. Bp. 1976. 582–584. és 818–819.

⁸Berend T. Iván és Ránki György in Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. 2. köt. Bp. 1964. II. 385.

⁹*Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik*. 2. kiadás. Bp. 1935. 430, 434, 437, 449, 475–485.

radikális értelmiséget, vádolta Budapest „zsidó” nagyvárosi kultúráját és a zsidókat a Magyarország valódi érdekeivel ellentétes kapitalista praktikákkal azonosította gazdasági téren. Szekfű helyesen figyelte meg, hogy a hitleri mozgalomnak talán az egyetlen hatékony mozgató ereje az antiszemitizmusnak az az új hulláma, amelyet a modern kapitalizmus integrálatlanságához kapcsolódó gazdasági jelenségek szítanak.¹⁰ Ugyanakkor elkeserítette, hogy a parasztok milliói élnek nyomorúságban a magyar vidéken, hogy Magyarország vezet a világon a gyermekhalandóság és tuberkulózis terén, és hogy ezek ellen semmiféle társadalmi programot nem szerveztek. Megjegyzi, hogy még akik a Szent Korona tanának a felélesztése ürügyével akarták helyreállítani a monarchiát, még azok is elhagyták az igazi szociális királyság eszméjét és a keresztény demokráciának nem sikerült sem az értelmiség vezetőit, sem a néptömegeket megnyernie. Az antiliberális frázisözön, az antiszemita és nacionalista jelszavak hangoztatása ellenére, Magyarország liberális korszaka ugyanazon harmadik generációjának politikai retorikája, amely az első világháború kitörése nyomán katasztrófához vezetett, és amely továbbra is kormányozza az országot, egyáltalában nem változtatta meg a magyar társadalom gondolkodását vagy rétegződését: se az ipari munkások, se a parasztok nem haladtak előre azon az úton, amely demokrácián keresztül erősítette volna nemzeti tudatukat, sőt valójában a társadalom ösztönösen visszautasította a demokratikus fejlődés bármilyen válfaját.¹¹

A *Három nemzedék* 1934-es kiadásával maga a magyarországi liberális és radikális reformok bírálója támadta meg Magyarország két világháború közötti társadalmát, amely a magát kereszténynek és ellenforradalminak beállító rendszer auspiciuma alatt fejlődött. Felpanaszolva, hogy a magyar középosztály szellemi fejlődése megcsontosodott és hogy a fiatalabb nemzedék javarészt érzéketlenné vált a lelki hiányok iránt,¹² Szekfű összegezte a magyar társadalom „válságpontjait”, kimutatva a feszültségeket és az ellentéteket a nagybirtokosok és a föld nélküli mezőgazdasági munkások, katolikusok és protestánsok, zsidók és magyarok, a gerontokrácia és a munka nélküli fiatalok, a trianoni Magyarország magyarjai és a szomszédos utódállamokban nemzeti kisebbségként élő atyafiaik között. Eközben, *inter alia*, kiállt a földreform mellett, ha szükséges a nagybirtokok rovására is. „Nemzetünknek a forradalmi katasztrófától való megóvása” érdekében, a *Három nemzedék* szerzője „szellemi, gazdasági és társadalmi életünk sok tekintetben radikális reformját” követelte.¹³

E dolgozatnak nem célja, hogy részleteiben elemezze Szekfű gondolatvilágának további fejlődését. De meg kell jegyeznünk, hogy Szekfű továbbra is kitartott amellett, hogy könyve Széchenyi géniuszát népszerűsítő mű volt.¹⁴

II.

A *Három nemzedék* 1934-es kiadásának rövid Bevezetőjében Szekfű azt állítja, hogy az eredeti szöveghez csatolt új ötödik könyvből a Trianon óta Magyarországon jelentkező új szellemi irányokat Széchenyi István értékrendszeréhez úgy mérte, mint azt a három korábbi nemzedék esetében tette.¹⁵ Ennek az értékrendszernek a körvonalait viszont a *Három nemzedék* első könyvében foglalta össze, melynek címe: „Széchenyi István konzervatív reformrendszere”.

A történetész szemszögéből nézve Szekfű munkájának ez a része igen jelentős. Hat egymást követő fejezetben vizsgálja Széchenyi ábrázolását a liberális hagyományban, a „Nagy Parlag” és a nemzeti bűnök fogalmait, a nemzeti erény politikáját, a közjogi kérdést, azaz Magyarország alkotmányos viszonyát Ausztriával Széchenyi rendszerében, a nemzetiségi kérdést, a kereszténység és a romantizmus problémakörét. Elemzése elején Szekfű bírálja, hogy jelszó gyanánt „társadalmunkat és aztónkat korlátlanul használtuk fel valóságos Széchenyi-kultusz felépítésére”, és ígéri, hogy elkerüli azt a csapdát, melynek „a két korábbi generáció tagjai szinte kivétel nélkül áldozatul estek: hogy ti. Széchenyit olyannak jellemezték, minőnek látni nekik maguknak *jólesett*”.¹⁶

¹⁰ Ua. 440–448.

¹¹ Ua. 386, 402–403, 408–410, 426–428, 442.

¹² Ua. 451, 454.

¹³ Ua. 420–423, 432. és a következő oldalak.

¹⁴ Ua. 457–458.

¹⁵ Ua. 3. old. Kiemelés tőlem.

¹⁶ Ua. 11–12. Kiemelés az eredetiben.

Bírálja Zichy Antalt, Széchenyi leveleinek, beszédeinek és cikkeinek első szerkesztőjét és a jogtudós Beöthy Ákost, akik mindketten úgy vélték, Széchenyi sokat tévedett, véleményei gyakran egyoldalúak és rögtönzöttek voltak, távol attól, hogy egy gondosan felépített rendszert alkossanak. Míg Széchenyi kortársai, „az első nemzedék”, róla alkotott képüket a múlt politikai ellentétei során kialakult saját személyes benyomásaik alapján formálták meg, „a második nemzedék” olyan tagjait, mint Zichyt és Beöthyt, liberalizmusuk választotta el Széchenyitől, aki – Szekfű szerint – nem hitt a szabadság, egyenlőség, testvériség „elvont” eszméiben. Számukra Széchenyi legjobb esetben tiszteletre méltó piramis a horizonton, akinek a tanításai semmiféle gyakorlati értékkel nem bírtak. Hasonlóképpen dogmatikus és ködös volt a harmadik, azaz Szekfű saját nemzedékének szemlélete a „legnagyobb magyar”-ról: a hazafias Széchenyi-kultusz tükrözte azt a törekvést, hogy igazoljuk „a mi tetteink elismerését” és „szellemét ily módon szinte adaptáltuk a mi viszonyainkhoz és óhajtsainkhoz”. E jóindulatú, de sekélyes Széchenyi-kultusz helyett Szekfű Széchenyi politikai rendszerének rövid vázlatát nyújtja.¹⁷ Majd hozzálát, hogy megkonstruálja saját Széchenyi-portróját, amely nem kevésbé egyoldalú és önkényes, mint az általa elutasítottaké.

Sok minden, amit Szekfű mond Széchenyiről, természetesen igaz. Más dolog azonban azt állítani, hogy Széchenyi eredeti gondolkodó volt, és megint más ragaszkodni ahhoz, hogy „Széchenyi alig állott idegen politikai írók hatása alatt”, vagy hogy „nemcsak Anglia liberalizmusát, de a francia és német politikai és állambölcseleti literatúrát is távol tartá magától”. Állításainak igazolására és Széchenyi rendszerének egyedülálló voltára Szekfű sokszor és hosszasan idéz Széchenyi fontosabb munkáiból, cikkeiből és beszédeiből, melyek 1848 előtt jelentek meg vagy hangzottak el.¹⁸ De a Széchenyi hatalmas oeuvre-jéből vett idézeteknél csak ritkán jelöli meg a helyet és a pontos forrást, és ez az eljárás súlyos módszertani és egyéb problémákat vet fel. Míg az avatlatlanok számára impresszív lehet az egymásra halmozott idézetek sora, e módszer kevésbé győzi meg azt a kutatót, aki a Széchenyi-megállapítások időpontját és szövegösszefüggését is ismerni akarja. Annál is inkább, hisz Széchenyi briliáns volt ugyan, de távolról sem rendszeres, és többször tett kiruccanást a filozófia, irodalom, közgazdaságtan és az élet általa kevésbé ismert területeire. A tudományos hivatkozások hiánya az időtlenség érzetét kölcsönözte a *Harmadik nemzedék* Széchenyi-portrójának, s ez segítette Szekfűt abban a szándékában – hacsak nem egyezett meg előre a kiadóval, hogy e népszerű kiadványban mellőzhetőek a tudományos művek „túlzott” kellekei –, hogy az „örök Széchenyit” bemutassa. De Szekfű metódusa egy olyan Széchenyi meglétét tételezi fel, aki változatlan és így valótlan marad, figyelembe véve „a leghívebb magyar”¹⁹ nehezen kitapintható természetét, valamint szavainak és munkáinak sokféle értelmezési lehetőségét.

Szekfű önkényes módszere számos fél igazsághoz, félrevezető megállapításhoz, de legjobb esetben is félreértéshez vezet. Bár igaza van abban, hogy az érett Széchenyi nemzetének teljes szellemi regenerációja mellett szállt síkra, de nagy túlzás azt állítani, hogy „Széchenyinél a politikai rendszer a lelki konstitúció szüleménye”, és hogy: „Ezt bizonyítani fölösleges, naplójának minden sora arról beszél, hogy lelki élete a haza politikai sorsával már kora gyermekességétől feloldhatatlan kapcsolatban volt”, vagy hogy „lelki konstitúciójának viszont a magyarság az alapvonása”.²⁰ Annak, aki ismeri Széchenyi fiatalkorát, beleértve külföldi utazásait, telhetetlen olvasókedvét és idegen szerzők műveiből készített fordításait, tájékoztatlanságát a magyar viszonyok terén és báró Wesselényi Miklóssal való barátsága jelentőségét, annak az ilyen megállapítások abszurdnak és naivnak tűnnek. Ugyanez vonatkozik Szekfűnek arra a kijelentésére is, hogy „Széchenyinek a külföld mellékes; ő akkor is fölrázta volna nemzetét, ha lábait soha ki nem teszi a hon határain túl és az angol, francia műveltség csodáit meg nem pillantja”.²¹ Ez a megállapítás Szekfű történetírói reputációjához méltatlan provincializmust sugall. Távoli és rosszul alkalmazott utánérzete Lessingnek, aki *Laokoon*-jában azzal érvel: Raffaello – látóképessége révén – akkor is a világ egyik legnagyobb festője lett volna, ha kéz nélkül születik. Ahogy tudjuk, hogy Raffaello a kezével festett, tudjuk azt is, hogy

¹⁷ Ua. 12–16.

¹⁸ Ua. 17. 1. jegyzet.

¹⁹ Kemény Zsigmond jelzője – Szekfű az egész Három nemzedéken keresztül használja.

²⁰ Ua. 18.

²¹ Ua. 19.

Széchenyi saját külföldi (gyakorlati és intellektuális) tapasztalatainak prizmján keresztül tanulta meg nézni nemzetét és saját magát.

Ugyanilyen nehéz elfogadni Szezfűnek azt az állítását, hogy Széchenyi elképzelései az adminisztrációról és az egyéb reformokról, valamint gyakorlati teljesítményei: a Duna és a Tisza szabályozása, a gőzhajózás, a hídépítés, a lóversenyek, a nemzeti kaszinó és más társulatok csupán alkalmi és alárendelt kezdeményezések voltak, úgyszólván ürügyek erkölcsi céljának, azaz az emberi méltóságot, etikai alapelveket és hazaszeretetet minden magyar lelkében előmozdító alkotmányos feltételek megteremtésére.²² Ez nem jelenti azt, hogy Széchenyi nem volt etikus gondolkodó egyúttal, mint azt Szezfű helyesen állítja. De félreérti hősét, mikor feltételezi, hogy „ha Széchenyinek csak bármi halavány reménysége is lehetett volna arra, hogy nemzete erkölceit egy csapásra megneemesítheti, közhasznú vállalatai bizonyára elmaradtak volna, mert erkölcsi célját elérve, küldetését nemzete körében befejezettnek tartotta volna”.²³ Széchenyi misszionáriusi buzgalmát csak részben motiválták erkölcsi megfontolások. Közigazgatási tehetsége, gazdasági tevékenysége és kapitalista vállalkozásai ugyanúgy részét alkották személyisége belső misztikumának, mint a legszigorúbb teológiai értelemben vett spirituális gyakorlatai. Bár Széchenyi hajlott arra, hogy gazdasági vállalkozásait a hazafiság eszméjébe és az osztrák állam átfogó érdekeibe csomagolja, az azokat megalapozó pénzügyi kalkulációk a magán- és közérdeket egyaránt figyelembe vevő gazdasági megfontolásokon, grafikonokon és számításokon alapultak. Széchenyi egyéniségének eme egymásba fonódó és egymást kölcsönösen alátámasztó szférái közül csupán egynek, a lelkinek kizárólagos primátusát hangsúlyozni, mint azt Szezfű tette, félrevezető.

Hasonlóképpen meglepésztő az az erőfeszítés, amely elszigeteli Széchenyinek a „Nagy Magyar Parlag” eszméjén nyugvó posztulált politikai rendszerét más, ezzel összehasonlítható racionális struktúráktól. Széchenyi egymásba fonódó, a magyar nemzetiségre és közértelmességre vonatkozó jelszavainak az elválasztása 18. századi racionalista és liberális gyökereiktől, melyek a francia és az amerikai forradalomhoz kapcsolódnak, mint azt Szezfű próbálta tenni,²⁴ másik jele annak, hogy szemmel láthatóan tagadja Széchenyi alapvető kapcsolatát a felvilágosodás korával. Pedig a *Hitel* szerzője sokat merített Benjamin Franklinből, Jeremy Benthamból és a kor liberális-utilitáriánus gazdasági doktrínáiból csakúgy, mint a keresztény tanokból. Bár Szezfű helyesen mutat rá, hogy Széchenyinek mind az egyéni, mind a nemzeti szabadságról vallott nézete a felelősségtől elválaszthatatlan erkölcsi koncepció, Széchenyi azt is hangsúlyozza – például a *Világban* –, hogy a magyarok, akiknek volt egy, a szabadságjogaik keretét képező alkotmányuk, gyorsabban tudnának haladni a civilizáció útján, ha párosítanák a szabadság eszméjét a verseny eszméjével. Így tehát a kapitalista szabad vállalkozás dinamikus szemlélete egyáltalában nem volt idegen Széchenyi pragmatikus erkölcsi normáitól, s ezt Szezfű hajlamos nem észrevenni vagy túlspiritualizálni.²⁵

Teljesen tévesek azok a kategorikus kijelentések a *Három nemzedék*ben, hogy Széchenyi elítélte a görög szabadságharcot, vagy hogy hűvös maradt az angol szabadságfogalommal szemben, mivel azt nem lehetett máshova átültetni. Különösen az 1820-as években, mint naplói tanúsítják, Széchenyi mélyen együttértett mindkét amerikai kontinens, Olaszország és a Balkán, sőt még a cári Oroszország szabadságharcosaival is; sőt valójában egyedül állt abban, hogy felismerte a dekabristák mozgalmának társadalmi és politikai összefüggéseit.²⁶ Meglepő, hogy Szezfű könyve későbbi kiadásában nem javította ki e hibákat, pedig ezek a Viszota Gyula szerkesztette Széchenyi-naplók megjelenése után láttak napvilágot. Arról a számos példáról sem vesz tudomást, amikor Széchenyi kife-

²² Ua. 35.

²³ Ua. 35–36.

²⁴ Ua. 20.

²⁵ Lásd: *Barany*: Széchenyi, 211, 219–230. és a következő oldalak; *Szezfű*: *Három nemzedék* és ami utána következik. 51–52.

²⁶ Ua. Lásd *Viszota Gyula*: Gr. Széchenyi István naplói. 6. köt. Budapest, 1925–1939. II. 355. old.: „Ypsilanti, Pepe, Gonfalonieri ect. Die Triebfeder muss nicht Ambition, sondern Liebe zur Tugend seyn —” és passim; lásd még III. és IV. köt. passim, vö. *Barany*: Széchenyi . . . 101–103.

jezette a liberális eszmékkel azonosította magát általában, vagy sokkal specifikusabban, a magyar diéta liberális ellenzékével.^{2 7}

A szerző interpretációjának ellentmondó tények mellőzése és az általa népszerűsítendő politikai elmélet érdekében véghezvitt leegyszerűsítések egyaránt szerencsétlen vonásai a *Három nemzedék*nek. Igaz, hogy Széchenyi igen gyakran fáradhatatlanul és bátran szembefordult a magyar közvélemény fősodrával, kitartóan ostromozva a „magyar” bűnököt, melyek közé ő a hiúságot, és önáltatást, a tisztavirág életű fellángolást, a közéleti tunyaságot, a féltékenységet és a pártoskodást sorolta. De eltekintve attól a kérdéstől, mennyire voltak ezek specifikus magyar „bűnök”, problematikusnak tűnik faji sajátságoknak tulajdonítani ezeket a „nemzeti bűnököt”, még ha Széchenyi maga meg is tette ezt és még ha a nemzeti erény politikájának előmozdítása szándékával tette is, mint azt Szekfű állítja.^{2 8} A történész feladata rámutatni az érzelmi alapokon nyugvó politikai viselkedés gyengeségeire, bármilyen érthetőek és indokolhatóak is, nem pedig olyan leírásuk, mintha összetett társadalmi-gazdasági nehézségek és politikai konfliktusok megoldására képes gyakorlati rendszert képeznének. Pedig éppen ez az, amit Szekfű a *Három nemzedék*ben tett, amikor komoly történelmi problémákat a metafizika szférájába helyezte át, ahonnan azokat át lehetett dobni és gyakran át is dobták a politikai agitáció birodalmába.

Bár Szekfű tudta, hogy Széchenyit nem lehet „begyömöszölni” sem a liberális, sem a konzervatív skatulyába,^{2 9} mégis vallásosan inspirált keresztény-romantikus „génusz”-szá alakította át, aki egész életét „a nagy emberi közösségek erkölcsi megjavításának” szentelte, és egyedülálló volt a nyugati világban.^{3 0} Olyan túlzás ez, amely nem igényel kommentárt, olvastán a Széchenyiben mindig jelen levő „Steffler” egetverő nevetésben törne ki. A hungarocentrikus szemlélet kifejeződése egy olyan munkában, amely épp a hungarocentrizmus minden formája elleni értékes küzdelméért dicséri Széchenyit, figyelemre méltó.

A jó szándék, mely a mondás szerint a pokolba vezető utat kövezi, nem nyújt megbízható eligazodást az államférfiúi teljesítmények értékelésében. Széchenyi nem volt szent. Még csak különösebben sikeres politikusnak sem tekinthetjük, s nem volt következetes azoknak a magasatos céloknak a követésében sem, melyekkel elvileg egyetértett vagy melyeket – pályája kezdeti szakában – maga hangoztatott ékesszólóan. Míg Szekfű helyesen mutat rá Széchenyi a feudális magyar alkotmányról mondott vissza-visszatérő bírálatára, valamint ama szándékára, hogy kilencmillió hűséges jobbágyot az emberi méltóság színvonalára emeljen avégből, hogy modern magyar nemzetet kovacsoljon belőle,^{3 1} elmulasztja megemlíteni Széchenyi későbbi visszakozását korábbi progresszív álláspontjától, vagy vonakodását, hogy feltétel nélkül támogassa a parasztság teljes felszabadítását 1848 előtt.^{3 2}

Ilyféle kihagyások nem teszik valószínűbbé a modern magyar történelem óriásának igazi emberi arcképét. Mert hogy óriás volt, megmutatta az 1840-es években a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos állásfoglalása is. Bár ezt Szekfű főképpen az 1842-es akadémiai beszédet hangsúlyozó fejezetben megfelelően tárgyalja,^{3 3} Széchenyi átszellemitett asszimilációs koncepciójára való hivatkozása figyelmen kívül hagyja a modern kori asszimiláció általános elméletének kifejtéséhez tett hozzájárulását.^{3 4}

^{2 7} Ua. 186, *passim*.

^{2 8} Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*. 21–32.

^{2 9} Ua. 50–54.

^{3 0} Ua. 55–57.

^{3 1} Ua. 33–35., 238.

^{3 3} Barany: Széchenyi . . . 185–187, *passim*. Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*. 44–49.

^{3 4} Lásd az 1982 augusztusi első magyar–amerikai történész szimposiumon „Széchenyi, Amerika és az asszimiláció: egy kétértelmű örökség” címen tartott előadásomat. Megjelent a *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* XXXVI (1983) köt. („Széchenyi, America and Assimilation: An Ambiguous Legacy”), itt különösen 185–202.

III.

Így hát Szekfű egy nem teljes és történelmileg hamis Széchenyi-portrét állított mintaképül a *Három nemzedék*ben, hogy mindenki lássa és csodálja. Egy idealizált és jórészt képzeletbeli, legjobb esetben is csak a negyvenes évek Széchenyijére jellemző, konzervatív reformrendszer tehát az, amelyhez Szekfű vissza-visszatér eredeti szövegének második, harmadik és negyedik részében Magyarország három liberális nemzedékének teljesítményeit bírálva. Mint e dolgozat bevezetője jelzi, nem kísérelhetjük meg a részletes elemzését ennek a mélyreható és kihívó eszmékben bővelkedő műnek, amely azonban, ami Széchenyit illeti, számos hamis premisszán épül. Széchenyi sokat idézett tanai közül az utókor – Szekfű szerint – bűnös módon figyelmen kívül hagyott olyanokat, amelyek Széchenyi szándékát bizonyítják a kizárólag békés eszközökkel elérendő magyar felsőbb-ségre, ami együtt járt annak a „mi imperializmusunk”-nak az apológiájával, amellyel Szekfű gyermekesnek, illuzórikusnak és a legnagyobb magyar által a nemzeti bűnökben elmarasztaltnak jellemzett.^{3 5}

Érdemes megemlíteni, hogy könyve 1934-es bővített kiadásához írott bevezető megjegyzéseiben Szekfű saját magát marasztalta el „valamiféle naiv racionalizmusban”, mert műve eredeti kiadásában célozgatott arra, hogy a történelem egy a népeket bűneikért sújtó igazságos jogi eljárásnak megfelelően viselkedik. Tizennégy évvel később a szerző tehát naivnak ítéli mind azt a feltevést, hogy népeket meg lehet győzni arról, hogy katarzison menjenek át, amikor felismerik, hogy hibás úton haladtak, mind pedig azt a hiedelmet, hogy a bűnökbe esett népek átadnák hatalmukat az isteni büntetéstől való félelmükben, vagy hogy a nagy bűnököt látható és megérdemelt büntetés követi a történelmi folyamatban.^{3 6} Ehhez csupán egy szomorú megjegyzést tudok tenni Magyarország talán legbefolyásosabb két világháború közötti történésének legismertebb munkájára, a Cicero által Catonak tulajdonított szavak parafrázisa gyanánt: *Ceterum censeo Tres Generationes esse non historiam, sed propagandam. Pessimam propagandam* . . .

^{3 5} Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*. 306–311.

^{3 6} Ua. 386.